

Fangevoktere i konsentrasjonsleire.*)

Bakgrunn — innstillinger overfor fangene.

Av NILS CHRISTIE.

5. Persepsjon av fangene.

Resultatene i dette avsnitt kommer klarest fram om de sentres omkring enkelte hovedsetninger, eller hovedhypoteser. Vi vil først bringe disse sammen med tabellene og en del eksemplifisering av meningsinnholdet i de nyttede kategorier. Deretter vil vi gjengi et par intervju i sin helhet når det gjelder avsnittene med oppfatningen av fangene, og endelig vil vi peke på noen karakteristiske misforståelser av fangenskapets virkninger.

a) *Differensiering og grad av nærhet*: De to grupper vil gi forskjellig beskrivelse av jugoslaverne. Medlemmene av gruppen mishandling og/eller drap vil beskrive dem bare som en grå masse, mens kontrollgruppens medlemmer vil gi et differensiert og nyansert bilde av dem. Dette henger blant annet sammen med at kontrollgruppens medlemmer er kommet i nærmere kontakt med jugoslaverne enn medlemmene av gruppen drap og/eller mishandling gjorde.

Skåringskategoriene:

	mish.- drap	kontr. gruppe	χ^2
I. Så ikke noen forskjell på dem. „Kallte visst alle serbere“. Udifferensiert beskrivelse av utseendet	11	5	
Sterk differensiering. „Det var flest serbere, noen kroater, enkelte sigøynere og arabere“. Forskjellig yrker, leger m. m.	15	21	3,25 $P < 0,1$
II. Udelukkende beskrivelse av utseendet	13	9	
Også beskrivelse av karakteregenskaper uten at det er nødvendig å spørre spesielt etter dette	22	15	4,31 $P < 0,05$
IV. Snakket aldri med dem	1	2	
Snakket med dem	23	25	
V. Serberne snakket aldri om familien, eller viste bilder av familien + ubesvarte	18	4	
Serberne snakket om familien, eller viste bilder	12	26	14,1 $P < 0,001$

Innholdet av disse kategoriene krever neppe eksempler. Kategori II. ble tatt med ut fra et resonnement om at kontrollgruppen stort sett har sett på fangene som de har sett på folk flest, — bare med avvikende

*) Fortsat fra forrige hefte.

utseende fra det de var vant til, og at de derfor har festet seg ved dette utseende, mens gruppen mishandling og/eller drap stort sett har festet seg ved adferden — som de har reagert mot. Medlemmene av denne har derimot ikke gitt seg tid til å studere hver fange — til å bli kjent med utseendet hans. Resultatene av kategori III. — som er basert på de samme svarene — vil som senere framgår støtte dette resonnement, i det det viser seg at bare 3 av medlemmene av gruppen mishandling og/eller drap gir en *positiv* beskrivelse av fangene, mens 15 av kontrollgruppen gjør det.

Det er vår oppfatning at resultatene av kategoriene gir en viss bekreftelse på hypotesen. Når det gjelder første del: at gruppen mishandling og/eller drap vil beskrive fangene bare som en grå masse, mens kontrollgruppen vil gi et differensiert og nyansert bilde av dem, mener vi bekreftelsen er meget svak. På sikrere grunn føler vi oss når det gjelder påstanden om at kontrollgruppen er kommet i nærmere kontakt med fangene. Spesielt legger vi vekt på forskjellen mellom de to grupper når det gjelder „snakket med serberne om familien“. Alle snakket med fangene. Graden av kontakt viste seg først når spørsmålet ble reist om *hva* de snakket om.

b) *Identifisering*: De to grupper vil gi forskjellig beskrivelse av jugoslaverne. Medlemmene av gruppen mishandling og/eller drap vil gi en beskrivelse som tyder på at de i mindre grad enn kontrollgruppens medlemmer identifiserer seg med jugoslaverne — setter seg i jugoslavernes sted — kjender seg selv igjen i dem.

Skåringskategoriene:

	mish.- drap	kontr. gruppe	x ²
VI. Nordmenn i samme situasjon ville <i>aldri</i> oppført seg likedan (i neg. betydning)	22	11	
Nordmenn i samme situasjon <i>ville</i> ha oppført seg tilnærmet likedan	3	15	16,51 P < 0,001
VII. Ingen likhet mellom nordmenn og serbere — bortsett fra at begge er mennesker	21	8	
Mange likheter mellom oss og serberne, bortsett fra at de var mørkere og hadde et annet temperament	5	13	8,95 P < 0,01
VIII. Serberne hadde negative forskjeller fra oss, eller likheter med oss	21	7	
Serberne hadde ingen forskjeller fra oss, eller nøytrale forskjeller, eller de hadde positive forskjeller eller likheter med oss	7	18	9,83 P < 0,01

IX.	Serberne kunne foreta seg negative ting vi ikke kunne tenke oss å foreta	26	18	4,99	$P < 0,05$
	Serberne kunne ikke .. eller de kunne foreta seg positive ting vi ikke kunne tenke oss å foreta oss	2	8		
X.	Serberne ville føle mindre samvittighedsnag enn nordmenn	24	15	3,2	$P < 0,1$
	Serberne ville føle like mye eller mere	3	7		
XI.	Negativ karakteristikk av serberne. „Det var fele folk, eller folk vi stilte oss likegyldige til — utenfor vårt interesseområde“	18	8	9,32	$P < 0,01$
	Positiv. Som andre mennesker. Folk som hadde det vondt	7	19		
	Annet materiale:				
	Bogardus: Kunne tenke meg å gi serbere adgang til nært slektskap ved giftemål med meg selv eller medlemmer av familien min — til værelset som nær venn	4	13	5,9	$P < 0,02$
	nabo — ville stenge dem helt ute fra landet mitt	24	17		

Cfr. også forskjellen i vurderingen av nordmennenes materielle forhold.

Innholdsmessig kan kategoriene VII og VIII belyses ved noen svar på et spørsmål om fangene hadde noen måter å oppføre seg på eller særtrekk forskjellige fra nordmenn.

A 18 sier som svar: „Det var likesom et annet folkeslag. Jeg tror jeg kunne arbeide sammen med dem. Men ville ikke dele noe mere med dem. Et snusket folk, med andre seder og skikker. Jeg likte dem ikke.“

A 8 sier som svar: „Ja, det var folk uten skrupler. De burde hatt et visst samhold“.

— Var det noen likheter mellom oss og serberne?

„Ikke moralsk. Nei, jeg kan ikke tenke meg likhet med de menneskene. Vi tenkte jo på hvordan vi ville reagere i lignende situasjoner. Og noe slikt som der oppe forekom ikke på Ilebu (Fangeleir opprettet av legale norske myndigheter etter krigen for nasister. Sammenligning mellom forholdene på Ilebu og i konsentrasjonsleire er en umulighet). Fant ikke samhold mellom dem“.

Mens derimot A 12 sier som svar på samme spørsmål: „I den situasjonen er det ganske naturlig at de oppførte seg ganske annerledes enn som frie. De var hjelpsomme og underdanige for å få en liten fordel. I alminnelige situasjoner går jeg ut fra at de er helt alminnelige mennesker“.

— Var det noen likheter mellom oss og serberne?

„De hadde andre skikker enn oss. Men som mennesker er de vel ikke stort forskjellige fra nordmenn“.

A 11 sier som svar på samme spørsmålet: „Nei, de hadde jo sine reglementer som tyskerne satte opp for dem. Oppførte seg som folk flest. De var jo fanger“.

— Var det noen likheter mellom oss og serberne?

„Menneskelig sett: ja. Jeg selv som fange i dag ville oppført meg omtrent som de. Enhver fange uansett nasjonalitet ville oppført seg på samme måte“.

Når det gjelder kategori IX og X er følgende illustrerende:

A 3 svarer på spørsmålet om han trodde en serber kunne foreta seg ting vi ikke kunne tenke oss: „Ja, det er jeg helt sikker på“.

— Hvorfor?

„Om vi hadde vært i samme situasjon tror jeg vi ville forsøkt å holde oss renslige i hvert fall. De bare sprutet litt vann i ansiktet om morgenen. Lusa krøyp. Vi ville jo vært like ilde vi her i fengslet, hvis vi var sånn ...“.

A 4 svarer på samme spørsmål: „Ja, brød seg ikke noe om de stakk ned en mann“.

Mens derimot A 15 sier: „Nei, det fantes grusomme mennesker der også, men slike finnes alle steder“.

A 21: „Nei, de lignet oss særskilt meget. I arbeidet lignet de også. Vi ville vel også blitt slik som de var her i landet hadde vi det slik de hadde det“.

Det er vår oppfatning at resultatene av kategoriene og det øvrige materiale bekrefter hovedhypotesen meget sterkt. Særlig legger vi vekt på de svære forskjeller mellom de to grupper når det gjelder troen på at nordmennene i samme situasjon ville oppført seg likedan — eller helt annerledes. Den hyppige markering hos gruppen mishandling og/eller drap av at det ikke finnes likheter mellom nordmenn og jugoslavere, legger vi også vekt på. Spesielt legger vi vekt på denne gruppes negative og likegyldige beskrivelse av jugoslaverne under kategori XI, og de signifikante forskjeller i muligheter for intimitet som Bogardus-skalaen avslørte når vi holdt de første to alternativer opp mot de siste 5.

c) *Forståelse*: De to grupper vil gi forskjellig beskrivelse av jugoslaverne. Medlemmene av gruppen mishandling og/eller drap vil gi en beskrivelse som tyder på at de i mindre grad enn medlemmene av kontrollgruppen har noen forståelse for jugoslavernes situasjon som fanger — at jugoslavernes adferd i store trekk var betinget av situasjonen de befant seg i.

Skåringskategoriene:	mish.- kontr.		χ^2
	drap	gruppe	
XII. Ett eller ingen forbehold om fangesituasjonen	12	9	0,60
To eller flere forbehold — som brukes til å forklare adferd — om fangesituasjonen	18	21	
XIII. Dårlig forhold mellom fangene	25	20	5,74 P < 0,02
Etter omstendighetene godt forhold mellom fangene, bortsett fra fangepolitiets behandling	2	10	

XIV. Indignert kritikk av serbernes adferd overfor hverandre. „De var jævla mot hverandre alle sammen“.			
Dessuten alle tvilsomme tilfeller ..	25	14	
De var ikke rart at det ble konflikt, splid og tyverier mellom dem. Men noen var fine, hjalp hverandre og holdt sammen. Dessuten ubesvarte .	5	16	8,8 P < 0,01
XVI. „Serberne var skitne og lusete“ — uten særlige forbehold om fangesituasjonen			
„Noen rene, de fleste skitne“ — men med forbehold om fangesituasjonen.	18	10	
„De strevde så godt de kunne for å holde seg rene, og ble forøvrig sløve“	5	11	4,45 P < 0,05
Annet materiale:			
Kategorispørsmålene:			
Tror det ville falle naturlig for serber å ofre livet, ofre mye, ofre litt for å hjelpe en som trengte hjelp ..	5	13	
Tror det ville falle naturlig å ikke ofre noe, stjele fra — selv om det betød livet for en som trengte hjelp	23	11	7,04 P < 0,01
Serberen ville forsøke å holde seg ren og velstelt under de mest fortvilede forhold — streve litt for å holde seg ren			
Ikke streve for å holde seg ren — være skitten og ustelt selv om han fikk all den hjelp han kunne ønske seg	19	8	6,56 P < 0,02
Serberen ville			
Mishandle voldsomt og drepe en han hadde grunn til å bli sint på.			
Mishandle litt	27	21	
Ikke gjøre noe spesielt med — oppføre seg veldig pent og hyggelig mot en han hadde grunn til å bli sint på	0	1	
Markering av utsagn som karakteristiske for serberne som viser manglende forståelse for deres situasjon .			
Markering av utsagn som viser forståelse	10	3	
	0	5	

Eksempler på innholdet av kategori XIV:

A 4 svarer da han blir spurt om forholdet mellom fangene: „Jeg for min del hadde aldri trodd mennesker kunne være slik overfor hverandre i fangenskap. Fikk avsky for det (dem?). Drepte hverandre for å stå høyt hos tyskerne... For oss var de ikke politiske fanger. Vi fikk vite at de hadde skutt sine egne, og ikke tatt hensyn til landsmen. ... Hvis noen var skutt, sparket de sine egne kamerater ned i graven etter på. Nokså rart alt sammen. Jeg kunne ikke forstå hvordan de kunne være slik“.

— Nordmenn i samme situasjon?

„De ville opplagt vært annerledes“.

A 6 sier: „... det var noe merkelig ved dem. De oppførte seg som dyr. Når en døde, var de over ham som ulver og flådde klærne av ham. Kunne aldri bli sånn her“.

— Men hvis det ble dårlige forhold her?

„Har da litt følelse for kameratene“.

— Ville dere ha det i en like vanskelig situasjon?

„Her ville de i hvert fall holde sammen. Kan vanskelig tenke meg det ville foregå på samme måte. Det var ikke dugg av medfølelse der hvis en døde. Da var de bare glade, for så tok de brødet“.

Mens derimot B 29 på spørsmålet om nordmenn i samme situasjon ville oppføre seg på samme måten, sier: „Hva ville De gjøre i en konsentrasjonsleir? Lite mat, lite klær. Ville De dele? Det tror jeg ikke at jeg ville gjøre. Når sulten gnager i maven, da tror jeg enhver først og fremst vil finne mat til seg selv“.

Vi mener at de overforstående resultater gir en meget sterk bekref- telse på hovedhypotesen. Spesielt legger vi vekt på de signifikante for- skjeller i indignasjon når det gjelder kritikk av jugoslavernes adferd overfor hverandre. Kategori XIV rammer etter vår mening innholds- messig i blinken når det gjelder å styrke hypotesen. Vi legger også vekt på de signifikante forskjeller når det gjelder troen på at jugosla- verne ville ofre noe for å hjelpe en som trengte hjelp, og i synet på rensligheten blant dem. Det er verdt å legge merke til, at selv om det enkelte steder ikke finnes signifikante forskjeller, er heller ikke her tendensen den motsatte av hva den er forøvrig.

d) *Karakteristikk*: De to grupper vil gi forskjellig beskrivelse av jugoslaverne. Medlemmene av gruppen mishandling og/eller drap vil gi en beskrivelse som tyder på at de oppfatter jugoslaverne som en gruppe hvor individene har hva de mener er en rekke mindreverdige egenskaper. I sin ekstreme form oppfatter de jugoslaverne som indi- vider som nærmest befinner seg i en mellomtilstand mellom dyr og mennesker. Medlemmene av kontrollgruppen oppfatter dem ikke slik.

Skåringskategoriene:

mish.- kontr. x²
drap gruppe

III. Negativ beskrivelse. „Svartsmuske-
de fele“

20

9

12,16 P < 0,001

Differensiert, positiv beskrivelse .

3

15

XVII.	Episode som stiller serberne i dårlig lys	22	10	8,29 $P < 0,01$
	Episode som stiller dem i godt lys	1	7	
XVIII.	Usympatiske	23	9	12,61 $P < 0,001$
	Usympatiske i leir, ellers sympatiske	5	17	
XIX.	Stort sett negativt syn på serberne	23	11	10,78 $P = 0,001$
	Stort sett positivt syn på serberne	5	17	
XX.	Mindreverdig rase eller folkegr. der oppe	15	4	
	Høyverdig rase eller folkegr. der oppe	0	3	
XXI.	De fleste var kriminelle, mange homoseks.	17	1	11,6 $P < 0,001$
	De fleste var partisaner eller gisler, ikke kriminelle	2	11	
XXII.	De var stort sett umenneskelige, eller dyr, eller rå, eller brutale, eller samvittighetsløse, eller degos ..	16	3	6,2 $P < 0,02$
	De fleste var ganske alminnelig, snille, men i en vanskelig situasjon	3	10	
	Annet materiale; kategorispermålene: Serberne ville ofre alt, til og med livet for å slippe å lyve — ville ikke ofre noe for å oppnå dette ..	2	10	13,0 $P < 0,001$
	Ville lyve selv om de visste det ville skade — betød livet for andre .	22	6	
	Serberne ville gi sine siste sigaretter til en venn — stjele av de siste	9	16	7,5 $P < 0,01$
	Ville stjele alle de siste sigarettene til vennen	18	6	
	Svensker (nordmenn) er gløggere enn serbere	18	6	14,77 $P < 0,01$
	Serbere like gløgge eller gløggere	9	21	
	Markering av utsagn som innebærer negativ karakteristikk av serberne	13	2	
	Markering av utsagn som gir positiv	0	14	

Eksempler på innholdet av kategori XVII:

A 29 svarer på spørsmålet om episoder karakteristiske for jugoslaverne: „Det lå en brøds kalk utenfor ett av våre vinduer. Noen serbere kom bærende med et lik. De kastet det — gav pokker i det — straks de så brøds kalken. Det var intet som gjorde inntrykk på dem. De gjennomgikk samme prosess som oss voktere. De ble avstumpet. Jeg har vært så sullen at jeg har spist en nedtråkket kotelett på Hovedøya (Kortvarig interneringsleir for nasister etter krigen), men hadde jeg båret en kamerats lik, hadd jeg gått forbi“.

— Er det altså en forskjell mellom norsk og serbisk mentalitet?

„Jeg tror det, for en forskjell var det tross alt. På byggestedet var det en som døde. Ingen sa seg villige til å lage en bære og bære ham ned. Disse to tilfellene tror jeg er karakteristiske. Tror neppe noen nordmann i samme situasjon ville synke så langt ned. Men Lise Børsums „Speilbilleder“ (bok basert på inntrykk fra konsentrasjonsleire) kommer i. o. på. De stjal jo også fra hverandre (nordmennene)“.

A 20 svarer på samme spørsmål: „De hadde temmelig hård diskusjon seg i mellom. Tror ikke jeg sier for meget når jeg sier at det hadde gått voldsomt for seg hvis vi ikke hadde vært der. Tolkene opptro så egenmektige, og var ikke redd for å gjøre alt for å tekkes tyskerne. Det siste mordet jeg foretok var på en slik tolk. Serberne sa jeg skulle hatt medalje for det“.

Mens derimot A 19 sier som svar på samme spørsmål: „Jeg husker en kveld på B. Regnet høljert ned, men så begynte de plutselig å synge. Det var så gripende at jeg gråt. Jeg kan den sangen enda.“

A 1 sier som svar på samme spørsmål: „Impulsive, glad i musikk“.

Eksempler på innholdet av kategori XXII:

A 9 svarer før vi i samtalen i det hele tatt har rukket å stille noen spørsmål: „Vi så på dem som om de var noen dyr. Dyr i menneskeskikkelse“.

A 22 svarer da han blir bedt om å fortelle om en karakteristisk episode eller hendelse: „Aldri vært sammen med fanger som oppførte seg slik. Umenneskelige, blodtørstige, slue“.

B 17 sier på spørsmålet om renslighet: „De fikk grønsåpe, men vasket seg aldri“.

— Men de var kanskje deprimerte?

„Det var vi i Russland også (i. o. har vært der som krigsfange). Disse var uten tanke på følgene. De åt det de kunne komme over. Jeg har selv sett dem ete markus med skinn og bein. Vi gjorde ikke noe slikt, og vi hadde verre fangeforhold“.

Mens derimot B 5 svarer da han blir bedt om å beskrive jugoslaverne: „Vi så på dem som mennesker som var i nød. De verste masacrene var foregått året før vi kom dit opp, om sommeren. Ville ikke tro det jeg, men det var sant“.

På spørsmålet om karakteristisk episode eller hendelse, sier han: „Usedvanlig stolte folk. De skulle ta av seg lua når de gikk forbi en tysker. Og dro de aldri så lite på smilebåndet, så fikk de seg et spark i baken av tyskerne. Det var særlig en 5—6 stykker som aldri kunne la være å smile, og hver gang fikk de seg et reallt spark, men smile måtte de.“

På spørsmålet om måter å oppføre seg på eller særtrekk forskjellige fra oss, sier han: „De var som folk flest, hadde sine pre og mangler som oss“.

Forskjellen mellom de to grupperes resultater er hele tiden meget utpreget, og vi har ingen betenkeligheter med å hevde at hypotesen står meget støtt.

d) *En fare*: De to grupper vil gi forskjellig beskrivelse av jugoslaverne og faktorer i forbindelse med disse. Medlemmene av gruppen mishandling og/eller drap vil gi en beskrivelse som tyder på at de i større grad enn medlemmene av kontrollgruppen nærer følelser som i en gitt situasjon vil gi seg utslag i frykt overfor jugoslaverne.

Skåringskategoriene:	mish.- drap	kontr. gruppe	x ²	
XXIII. Var redd dem. Måtte stadig passe på. De hadde kniver	16	8		
Var ikke noe redd dem. „Sovnet på vakt“	9	20	6,69	P = 0,01
XXIV. Kunne ikke stole på dem	20	10		
I den situasjonen var de selvfølgelig ikke til å stole på. Eller: Kunne stole på dem	3	19	14,5	P < 0,001
Annet materiale:				
Markering av utsagn som innebærer redsel for serberne	0	3		
Markering av utsagn som ikke innebærer redsel for serberne	8	2		

Det er neppe her nødvendig med eksempler. Sett i sin sammenheng mener vi materialet bekrefter hypotesen.

e) *Bare jugoslaverne*: De to grupper vil ikke gi forskjelligartede beskrivelser av andre grupper enn jugoslaverne, eller av andre fenomen.

Gjennom samtlige kategorisørsmål hvor det ble krevet sammenligning mellom svensker (nordmenn), italienere, engelskmenn og jugoslavere, gav begge de to gruppene med helt ubetydelige unntak uttrykk for at de satte størst pris på svensker (nordmenn), dernest engelskmenn, italienere, og til sist jugoslavere. Noen signifikante forskjeller i de to gruppers plasseringer av andre nasjonalitetsgrupper enn jugoslaverne har det imidlertid ikke vært mulig å iaktta noe sted.

Punktene a til e er også kontrollert når det gjelder en rekke andre faktorer. Hvilken pulje i. o. tilhørte, viste seg å være uten betydning som forklaring på forskjellen. Når vi holder puljefaktoren konstant, blir forskjellen mellom representantene for gruppen mishandling og/eller drap, og representantene for kontrollgruppen enda mere utpreget. Likeledes later medlemsskap i „Nasjonal Samling“ under oppholdet i leirene heller ikke til å ha noen betydning ved de foregående hypoteser, mens derimot typen av mishandling og/eller drap har en viss betydning. De mest utpreget kriminelle mot fangene, later også til å ha det mest utpregede negative syn på fangene. Tallene er imidlertid svært små.

f) *Noen intervju:*

A 24. Samtalen foregikk fra kl. 13,45 til 17,30 på mottakelsesrommet på Ilebu ... Kontakten var hele tiden meget god ...

— På spørsmålene om det var noen kroater i leiren, og hvordan forholdet var mellom kroater og serbere, sier han:

„Begge deler. Kroater, serbere og usiviliserte sigøynere. Kroaterne talte ikke serberne, og omvendt. Kroaterne stod høyere i kurs hos tyskerne enn serberne. Forarbeiderne var alltid kroater“.

— Hvorfor?

„De var større og kraftigere“.

— Fangepolitiet?

„Var utelukkende kroater“.

„Var der noen kroater som ikke hadde slike jobber?“

„Neppe, de hadde overordnede jobber alle sammen“.

— Hvordan så dere forskjell på dem?

„Det var ikke lett å se, men vi hørte det på dialekten. Kroaterne hadde opprinnelig en hvit stripe på ermet, men den stripen ble jo borte etter hvert“.

— Gjorde serberne noe mot kroaterne?

„Nei, de var meget underkuet. Å komme på kant med kroaterne var det samme som å våkne død om morgenen. Det var et gammelt fiendskap mellom dem som kroaterne fikk full anledning til å utnytte.“

(Virker som om i. o. stadig forveksler fangepoliti og kroater).

— Kunne de prøve å beskrive serberne? Hva lignet de mest, hva minnet de om?

„Jeg har aldri truffet mennesker jeg kan sammenligne dem med. Det var ytterst få som kunne lese og skrive. Kroaterne var ikke fullt så ilde. Det eneste jeg ville sammenligne med er de halvville lapperne, kvenene, i Finnmark“.

— Kunne De prøve å fortelle hvordan dere så på serberne?

„Vi betraktet til å begynne med serberne som legale krigsfanger, men det oppdaget vi snart at de ikke var. Hadde en livet kjært, måtte en ikke slippe dem nærmere enn 3 skritts avstand. De prøvde med alle knep å likvidere vaktene“.

— Turde de det?

„De hadde ingen hemninger i noen retning. Livet var de ikke redde for å miste. (Cfr. tragisk og trivielt). Jeg fikk en gang en øks gjennom støvelspissen. Hvem som kastet den, vet jeg ikke“.

— Hvorfor var de slik?

„Det var mennesker som hadde mistet alt. Det var ikke en eneste som trodde at de ville returnere i live. De var jo dødsdømt alle sammen, fikk vi vite senere“.

— Nordmenn i samme situasjon?

„Nei, de ville ikke oppført seg slik etter hva jeg har sett. Ville ikke hatt så bittert innbyrdes fiendskap som disse“.

— Hvorfor hadde disse det?

„Det var en gåte vi stod overfor både vi og tyskerne (!) Det var et fiendskap tyskerne benyttet seg av. Tyskerne slap å ta livet av syke. Det klarte kroaterne“.

— Husker De noen episode eller hendelse som De tror er karakteristisk for serberne?

„Det første som hendte da de kom til leiren, var at de lempet ut alle madrassene. De ville ligge hardt. Og de lå alltid i de samme klærne som de hadde gått i om dagen. Å få dem til å vaske seg var den største jobben vi hadde“.

— Hadde serberne noen måter å oppføre seg på eller særtrekk forskjellige fra oss?

„Å arbeide var det verste de visste. Det var ingen av dem som kunne noe særlig kroppsarbeid“.

— Var det noen likheter mellom oss og serberne?

„De var mere naturmennesker enn vi er. Omtrent hver eneste visste forskjell på giftige og ugiftige sopper og planter“.

— Syntes De at de var sympatiske eller usympatiske?

„Fryktelig usympatiske. De solgte sin kamerat for et løst ord. Kunne gjerne få en av dem til å myrde for en sigarett. Den største masse-morderen (som nordmennene likviderte) drepte 65. Det var en kroa-ter“.

— Hvordan var serberne i forhold?

„Ikke bedre. Jeg har selv vært vitne til at de druknet 8 i en vaske-stamp. (Scener i samtalen viser det seg at det var leirpolitiet som gjorde dette). Det var opptil 45 som døde pr. natt. I alt kom det ikke fullt 900 serbere til B. Det skulle være en samleir for russiske krigsfanger. Fullt besatt skulle den kunne ta 3000 mann. Det var flere brakker som aldri ble brukt“.

— Hvorfor behøvde de da utrydde dem?

„De hadde intet bruk for dem. Vaktmannskapet kunne gjort mye mere arbeid hvis de bare ikke hadde måttet gå vakt. Det var 200 norske vaktmannskaper. 250 mann laget 20—25 m. vei per dag på B.“.

— Tror De at en serber kunne foreta seg ting vi selv ikke kunne foreta oss?

„Jeg tror neppe en nordmann ville foretatt noe av det serberne foretok seg i det hele tatt“.

— Ikke hvis de var i samme vanskelige situasjon heller?

„Nei, i hvert fall tror jeg en nordmann tok ned boksa når han måtte trede av. Serberne gjorde det ikke. De fleste kunne en ikke få av klærne i det hele tatt. De var helt stive“. (Cfr. muselmannen).

— Hadde de ikke selv interesse av å holde seg rene?

„Jeg tror de trodde de kunne korte av livet ved urenslighet. Den eneste interessen deres var å komme seg hurtigst mulig under overflaten“.

— Mange selvmord?

„Nei, de var for feige til å prøve seg på sitt eget liv. Mange hadde flekktyfus. Kunne se lusen krøyp på dem. To tyskere døde av det. Vi norske ble ikke vaksinert en gang“. (Sykdomsredselen sikkert viktig årsak til at han aldri fikk kontakt).

— Tror De en serber ville føle samvittighetsnag ved å gjøre noe han visste var galt?

„Samvittighetsnag var de helt fri for. Begravelsen foregikk ved at en trillebår ble tippet ut i graven. Bessmann (leder av fangepolitiet) jumpet så nedi og lempet fangene i rekke og rad ved å gripe om kjønnsdelen. Siden åpnet han munnen deres og trampet ut gulltenene og kuttet av fingrene med ringer hvis de satt for godt på. Han hadde samlet to kg. gull da han ble skutt. Jeg bragte posen i kurerpost til Oslo. Alle var slik som han hvis de fikk anledning til det“.

— Var dere redde dem?

„Jeg var ikke så mye høy i hatten der oppe. Var jo ganske ung. Men ble jo mere og mere vant til det“.

— Forskjellig kolonne på arbeidsplassen hver dag?

„Ja, det var rene lotteriet hvilken en skulle få“.

I. o. s. kommentarer til spørsmålene i kategoriform er følgende:

„Italienere er noe av det verste degos en kan komme i kontakt med. Det var et helt kompani italienske O.T. like ved Narvik i et sanntak hvor vi hentet sann. Det eneste som skilte italienere og serbere, var uniformen. Alle italienere har lim på fingra (er tyvaktige)“.

— Om renslighet sier han:

„Vi måtte banke dem for å få dem til å vaske seg. Det var den verste jobben vi hadde. Ville mye heller ha flere timers vakt“.

— Var der kallt for dem?

„Det var midtsommers. Rett og slett vannskrekk. Den første gangen de fikk utdelt B-såpe (dårlig såpe brukt under krigen) prøvde de å spise den. Trodde det var pålegg“.

— Delte de innbyrdes?

„Vi hadde mye bedervet tobakk som vi delte ut. De delte aldri med hverandre“.

— Lovlydighet?

„De var dømt for kriminelle forbrytelser, etter hva de selv skrøt av“.

— Gløgge?

„Nei, de hadde lang lunte. (Var ikke gløgge). En vits måtte fortelles 2–3 ganger. De ligger langt under norske og svenske. Engelskmenn er også mere oppvakte, men kommer ikke opp mot svensker. Italianere ligger litt høyere enn serbere, men stor forskjell tror jeg ikke det er“.

— Var de å stole på?

„Nei, hvis vi sa at de f. eks. måtte arbeide like godt som han der, så prylte de den vi pekte ut. De som arbeidet ute fikk støvler av gummi. Vi kunne ikke levere ut disse *gjennom* noen“.

— Kunne dere gi enkelte mere mat enn andre?

„Nei, det var 500 gr. brød pr. mann pr. dag. Ett stort brød på 3 mann“.

— Men underslo ikke politiet?

(Intervjuren synes å oppfatte at i. o. svarte „sikkert“, men er ikke sikker på det).

— Serbernes innstilling overfor familien?

„De viste fram bilder. Stolte av barna, men liten interesse for kona. De kunne visst gjerne ha en eller to elskerinner ved siden av“.

— Var familielivet deres noe helt annet?

„Etter historiene fikk vi inntrykk av det“.

— Feige?

„Begge deler. Geværmunningen var de ikke noe redd for. Hadde en derimot en pisk“.

*

B. 9. Det meste av tiden har jeg ham for meg selv i et rom i leiligheten på gården hvor han arbeider. Under intelligenstesten forstyrrer ungen kraftig. For det meste meget god kontakt. Samtaletid 2 timer.

— Var det noen forskjell på serbere og kroaterere?

„Jeg så ikke noen forskjell, men de sa at noen var serbere, og noen kroaterere. Men i en leir er det ikke lett å se noe slikt“.

— Hvordan var forholdet mellom fangene?

„Nei, det var ikke bra. Men det skyldtes bare noen enkelte som skulle arbeide seg opp. De hadde en langt annen mentalitet enn vi norske. Enkelte var meget brutale mot sine egne“.

— Hvorfor?

„For å arbeide seg opp, få bedre stillinger“.

— Kunne de prøve å fortelle hvordan dere så på serberne?

„Helt i orden overfor oss. Ingen som forsøkte å gjøre oss noen fortredd“.

— Hva var det første inntrykket De fikk da De kom dit?

„Dårlig. Når en aldri har sett en fange... Innesperret i en gård og påhengt filler. Vi trodde det var en slags berme tyskerne hadde tatt, men det viste seg at de var kjekke bare vi var folk mot dem“.

— Var det noen likheter mellom oss og serberne?

„Overfor meg var det helt naturlige og ordentlige folk som forholda her, det. Og forferdelig greie å prate ved. Der jeg var, var det et par

mann som kunne norsk. Greie, fortalte fra Serbia, hørtes forferdelig bra ut. De hadde notert ned de verste norske vaktene. Det var bra og rettferdig“.

— Syntes De at de var sympatiske eller usympatiske?

„Helt sympatiske de jeg var i kontakt med. Uten en bokser — kroa-ter — jeg vet ikke hvor mange han slo i hjel. De sa det selv. Men han ble skutt av noen norske, da sang alle fangene — og derfor fikk de ingen mat om aftenen av tyskerne. Det var en handit som fikk sigaretter og anna fra tyskerne, og det var slike folk tyskerne ønsket å ha. (Samme mann som ble nevnt i forrige intervju. Der som typisk for fangene, her som en unntakelse.)

Men det er det eneste tilfellet hvor jeg vet om slike brutale folk blant dem“.

— Det eneste?

„Ja“.

— Hvordan artet den nye leirpolitimannen seg?

„Merkte aldri noe galt på ham. Jeg syntes synd på dem. Men måtte være forsiktig når en skulle hjelpe, for ikke nok med at tyskerne passet på, men mange av de norske slarva også“.

— Tror De at en serber kunne foreta seg ting vi vanskelig kunne tenke oss å foreta oss?

„I hvert fall er det ikke mange norske som ville tatt det så rolig som de gjorde i fangeleiren. Det er jeg sikker på. Forresten, når en er så helt ferdige som disse var, da dabbet en vel av og lar alt gå sin rolige gang. Det var forresten flinke og snille folk til å gjøre ting med hendene sine“.

— Tror De en serber ville føle samvittighetsnag ved å gjøre noe han visste var galt?

„Jeg så ikke at de forsøkte å gjøre noe galt som gjorde noe verre for seg. To drepte en tysker, men de fikk stukket av“.

— Hvordan ville nordmenn være i samme situasjon?

„Nei, da ble det opprør. Jeg kunne i hver fall ikke tenke meg å leve i noe slikt“.

— Var dere redde dem?

„Vi nei, jeg for mitt vedkommende var ikke redd en eneste en“.

.....

Virket serberne omtrent like gløgge som f. eks. nordmenn?

„Ja, heller mere intelligente. Jævla lett for å lære å ta etter alle språk. Og de hadde så vel rede på hvor de var, hvor langt det var til Sverige, o. s. v. Norske i Jugoslavia ville ikke vite så god beskjed. Det var mest studenter som var godt lært“.

— Tror De serberne var å stole på?

„Ja“.

— Snakket de noengang om familiene sine?

„Ja“.

— Fikk De noengang se bilder?

„Ja, fikk se mye bilder derifra. Husker godt en kar i K. (Og så kommer en lang familiehistorie om mannen). Han hadde bilder av kjerringa og ungene, det var ulovlig, og vi hadde full rett til å ta det fra dem“.

I. o's kommentarer til spørsmålene i kategoriform:

— Hjelpsomme mot hverandre?

„Vet ikke hva jeg skal svare?“

— Men etter inntrykket på arbeidsplassen?

„Ja, de var helt O.K. unntatt de som var uttatt som sjefer“.

— Rensligheten?

„Den var forferdelig dårlig, men det kan en ikke skyldte på fangene for. De hadde bare de samme fillene, og stuva fullt på rommene“.

— Nordmenn i samme situasjon?

„Da ble de akkurat like. Serberne var helt unnskytt“.

— Men de hadde da vann?

„300 mennesker i en slik liten leir og i samme fillene støtt. Det var ikke noe som hjalp da, vet du. Og helt utmatta etter vegarbeidet hele dagen, og så sakntidig helt mørkt på situasjonen. I en slik situasjon kan det vel hende at hverken den ene eller den andre klarte å holde seg reine“. (Cfr. forklaringsprinsippet „vannskrekk“ fra intervjuet foran).

.....

— Ville de mishandle hverandre?

„Ikke noen av de vanlige fangene. Det så jeg aldri. Det er ikke godt å si. Men alle gjorde sitt for at det ikke skulle bli noe ugreie på laget. Så de en tysker nærme seg arbeidet de jevnt og trutt. Hadde de ikke vært kamerater, hadde de ikke gjort det. Hadde en mann gjort noe gæli, gikk det ut over alle“.

— Løgnaktige?

„Jeg hørte aldri at de drev og skyllte på hverandre. Og om de hadde gjort noe eller ei, kunne ikke vi vite. Partisaner eller gisler, vi visste ikke. Men vi hadde et par 12—13- åringer, hva gæli kunne vel slike få gjort“.

— Delte de?

„Tok det nok sjølve“.

— Nordmenn?

„De er maken. Jeg så mye av det mens jeg satt inne. Det var nok ikke snakk om å dele“.

g) *Noen misforståelser*: Adskillig materiale til belysing av misforståelser når det gjelder fangenskapets virkninger på jugoslaverne er gjengitt foran. Litt mere er verdt å nevne:

Infeksjoner og hungerødem er karakteristiske virkninger av konsentrasjonsleiropphold. A 5 tolker virkninger av dette slik:

„Det var skabb og kjønnssykdommer hos alt for mange av dem. Tyskerne gav dem sepe og pulver, men de ville ikke — hadde ikke energi til å holde seg rene. Hvor syk jeg enn er, så prøver jeg da å holde meg ren. De fikk byldene til å ese for å slippe å arbeide. Etter en tid skjønte selvsagt tyskerne dette“.

Minnesotakspesimentet (7) viste tydelig at frostfølelse var en av hungertilstandens karakteristiske kjennetegn. A 5 sier i forbindelse med spørsmålet om karakteristiske episoder:

„De likte å ha kolossalt med klær på, og ikke gjøre noe om sommeren. Klærne bevirket at de svettet fortere, slik at det så ut som om de gjorde noe“.

Mens derimot A 14 sier i forbindelse med et spørsmål om renslighet:

— Var det kanskje kulden som gjorde det?

„Nei, somner der i begynnelsen. Men mens vi sto i bare skjorta og svettet, sto de med alt de hadde av tøy på seg og svettet ikke“.

Psykisk virkning: Bruno Bettelheim (2) har snakket mye om skillet mellom reaksjoner på tragedier og trivialiteter hos konsentrasjonsleirfangene:

A 9 sier på spørsmål om karakteristiske episoder: „... Når de begynte å slåss, og en bad dem holde opp, da bare lo de. Likeså til trudselen om å skyte. Vi hadde ordre om å skyte hvis de gikk ved siden av veien. Likevel løp de ved siden av og ropte til oss: Bare skyt! Ved en henrettelse ropte de: Leve Stalin, til helvede med Hitler og nazistene. En ropte omvendt“.

.....

Men ørefiker var de redd for. Derfor måtte vi jule dem. Det var den eneste måten å holde dem fra hverandre på...“

A 14 sier på spørsmålet om serberne ville føle samvittighetsnag:

„Nei. De var ikke redd for å dø. Det eneste de var redd for var juling. Da jamret de forferdelig“.

— Hvorfor var de slik?

„Vet ikke. Jeg tror det er felles for alle nedover der“.

Infantilitet er i følge mange forfattere en følge av konsentrasjonsleir-livet:

A 15 sier som et apropos til serbernes hjelpsomhet overfor hverandre:

„Jeg syntes det var noe med dem støtt. Private ting kom de og la frem for vaktene. F. eks. at den og den hadde snakket stygt om dem. Det virket så stakkarslig, men de hadde kanskje ikke noen andre å prate med“.

— Hadde du samme lag hver gang?

„Nei, det skiftet hver dag“.

En annen følge er avstumpethet, sløvhet og egoisme:

A 3 sier i forbindelse med beskrivelse av serberne: „... Men jeg la ikke spesielt merke til dem, annet enn at de var skiddenferdige. Og så var de likegyldige. De kunne foreta seg hva som helst uten at de hadde følelse for det. Kameratpolitiet kunne slå ganske ettertrykkelig uten at fangene sa noe“.

A 21 sier på spørsmålet om forholdet mellom fangene: „Dårlig det. Om faren led overlast, så reagerte ikke sønnen, og omvendt“.

Sammendrag og konklusjon.

1. For fangene fører oppholdet i konsentrasjonsleire og den foregående arrestasjon til andre adferdsmønstre enn de hadde før de havnet i fangenskapet. Adferdsmønstre tilpasset normalsituasjonen bryter helt sammen, og nye vokser opp.

2. Leirene i Nord-Norge kan på alle måter sidestilles med konsentrasjonsleire av typen tilintetgjørelsesleire.

3. En del av de norske vaktene i fangeleirene i Nord-Norge tok aktiv del i mishandling og drap av fangene, mens andre av de norske vaktene i samme situasjon ikke gjorde dette.

4. Det var ikke mulig å se at fangevoktere som deltok i mishandling og/eller drap av fanger adskilte seg fra de andre vaktene på noen måte som kunne antas å stå i forbindelse med forskjellen i adferd når det gjalt yrkesmessig bakgrunn, når det gjalt tidligere kriminalitet, når det gjalt resultatene av en test som skulle måle autoritær personlighet, eller når det gjalt generell innstilling til grupper som ikke stod i forbindelse med jugosla-verne.

5. Derimot adskilte de seg fra de andre ved at de var yngre, ved at de i sterkere grad hadde vært i en situasjon som var frustrerende og som de *oppfattet* som enda mere frustrerende, og ved endelig å ha en annen oppfatning av og innstilling til *jugosla-verne*.

6. a. Det vesentlige i oppfatningen av og innstillingen til jugoslaverne hos de som hadde mishandlet og drept dem, lå i mangel på forståelse av punkt 1.
- b. Ved siden av — og muligens p. g. a. — den manglende forståelse av konsentrasjonsleirens virkninger på jugoslaverne, gav de samme vakter en udiffereinsierte og unyansert beskrivelse av jugoslaverne, noe som tydet på liten kontakt med dem.
- c. Likeledes gav de en beskrivelse som tydet på manglende identifikasjon med jugoslaverne.
- d. Og som om de oppfattet jugoslaverne som en gruppe med en rekke mindreverdige egenskaper — i en mellomtilstand mellom dyr og mennesker.
- e. En gruppe de var redd.

7. Det er sansynlig at denne type oppfatning av og innstilling til jugoslaverne eksisterte allerede før adferd som mishandling og drap — særlig gjentatt slik — av jugoslaverne manifesterte seg. Eller med andre ord: at den er en forutsetning for slik adferd. Det er i hvert fall overordentlig sansynlig at forskjellen eksisterte like før — i tilknytning til handlingen — og etterpå under oppholdet i leiren.

8. Det er derfor sansynlig at punkt 6 er mekanismen som muliggjorde mishandling og drap. Som gjorde det mulig å *omgå* sitt normsystem på dette ene punkt, og tillot en å beholde det på de andre punktene, — som sparte en for å reorganisere det fullstendig.

En annen måte å si det samme på, er: Den sosiale situasjon kan drive mennesker over i ekstreme typer adferd, også overfor hverandre. Adferdstyper som de tidligere stod helt fremmede overfor. Ekstrem sult og nød fører til ekstreme grader av primitivisering. Det samme kan iakttakelsen av andres primitivisering føre til, når årsakene til de andres primitivisering ikke forstås, og iaktakeren forøvrig blir utsatt for ytre press.

Vakter som mishandler og dreper i konsentrasjonsleire er yngre, og har mindre erfaring — her mindre evne til å bedømme årsak og virkning — enn de som i samme situasjon ikke mishandler og dreper. Antakelig er de også mere aktive og lettere å påvirke, og muligens anderledes når det gjelder intelligensutstyr. Likevel behøver flertallet blant dem ikke nødvendigvis avvike vesentlig fra andre unge i tilsvarende sosialøkonomiske lag, — når disse får samme ideologiske trening.

De kan ha de samme normer, de kan ha de samme meninger, de kunne ha blitt som andre unge. Og viktigst: de andre kunne blitt som dem hvis de var havnet i samme situasjon og utsatt for

det samme press. Andre tilsvarende unge ville heller ikke forstått, og derfor hatt samme mulighet for å omgå sitt normsystem når det gjalt spesialtilfellet jugoslaverne.

Alle vil ikke forandre seg like hurtig og like mye. Men jo mere ekstrem situasjonen blir, desto sterkere er sansynligheten for å bli påvirket. I visse situasjoner blir utførelsen av mishandling og drap derfor like naturlig som unnlåtelsen av slik adferd. Målet må være å hindre at situasjonene oppstår.

Nils Christie.

REFERANSER.

1. *Adorno, T. W., Frenkel-Brunswick, Else, Levinson, Daniel and Sanford, R. Nevitt: The authoritarian personality.* N.Y. 1950, 989 s.
2. *Bettelheim, Bruno: Individual and mass behavior in extreme situations. The journal of abnormal and social psychology, october 1943, 38, side 417—452.*
3. *Christie, Nils: Fangevoktere i konsentrasjonsleire. En sosiologisk undersøkelse av personlige bakgrunnsdata og innstillinger overfor fangene hos en gruppe voktere dømt for mishandling og/eller drap, og hos en kontrollgruppe. Oslo 1952, Stensil, 300 s.*
4. *Frenkel-Brunswick, Else: Dynamic and cognitive categorization of qualitative material: I. General problems and the Thematic apperception test. II. Interviews of the ethnically prejudiced. The journal of psychology, 1948, 25, side 253—277.*
5. *Helweg-Larsen, Per, Hoffmeyer, Henrik, Kieler, Jørgen, Thaysen, Egil Hess, Thaysen, Jørgen Hess, Thygesen, Paul, og Wulff, Munke Hertel: Sultsygdommen og dens følgetilstande hos konsentrasjonsleirfanger. Foreløbig Meddelelse. Ugeskrift for Læger, 3. nov. 1949, nr. 44, side 1217—1248.*
6. *Kautsky, Benedik: Djevlr og fordømte. Erfaringer og erkjennelser fra 7 år i tyske konsentrasjonsleire. Oslo 1949, 278 sider.*
7. *Keys, Ancel, Brozek, Josef, Henschel, Austin, Michelsen, Olaf, Taylor, Henry Longstreet: The biology of human starvation. Univ. of Minnesota press. Vol. I and II. 1950, 1385 sider.*
8. *Kogon, Eugen: Der SS-Staat. Das System der deutschen Konzentrationslager. Berlin 1947, 384 sider.*
9. *McNemar, Quinn: Psychological statistics. N.Y. 1949, 388 sider.*
10. *Nansen, Odd: Fra dag til dag. Oslo 1946. Bind I—III. 980 sider.*
11. *Nansen, Odd og Greve, Tim: Konzentrationslägren under Hitler-väldet. Studentföreningen Verdandis småskrifter. Stockholm 1951.*
12. *Postman, L., and Bruner, J. S.: Perception under stress. Psychological rev. 1948, 55, side 314—324.*